

ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੁੱਲ

ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟੀਮਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਡਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਟੀਮ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਟੀਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ 1983 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੈਨੇਡਾ ਟੂਰ ਕੀਤਾ। ਕੇਵਲ ਪਾਲੀਵਾਲ ਮਿਲਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਰੀਤ ਸ਼ੀਲੋ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਦਲੀਪ ਰਾਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਵਜ਼ਰਨ ਮਿੱਟੋ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੰਚਣ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਜਮੇਰ ਅੱਲਖ ਪੇਂਡੂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੌਰਵਮਈ ਥਾਂ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ 'ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਲਈ 'ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੁੱਲ' ਦਾ ਸਿਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਕਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸ਼ਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖਿਆ ਨੋਟ: ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਜਲੰਧਰ ਵਲੋਂ ਵੀ ਟੈਲੀਕਾਸਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਥਾਂ ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਦੇ ਫਰਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਗੱਲ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਫਿਟ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਕਰਿਪਟ ਨੂੰ ਤਰੋੜ ਮਰੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਾਟਕ 'ਬੈਂਕ ਯੂ ਮਿਸਟਰ ਗਲਾਡ' ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਜੇ ਦੱਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਸ ਦਾ ਘਟਨਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਨਕਸਲੀ ਨਾਇਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾ ਜੋੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਤੇ ਇਸ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪੱਜ ਲਾਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਗੁਨਾਹ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਗੁਨਾਹ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਫੇਰ ਇਕ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਨੇ ਦੂਜੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਦਾ ਟੈਕਨੀਕਲ ਆਸਰਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕਲਾ ਦਾਗ ਕਦੀ ਵੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਧੌਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਲਾ ਕਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਇਨਾਇਤ ਜਿੰਨੀ ਦੂਰ ਰੱਖਣ, ਚਿਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਚੁਹੜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੜਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁ ਬੇਟੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟਣਾ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਾ ਮਾਸਟਰ ਕਿਸ਼ਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਹੋ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੈਂਚੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਗਾਵਤ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਲਖੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਡਰਿਆ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਿਜਕਦਾ ਹੈ, ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਨਾਟਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਹਨ: ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। "ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਸੁੱਤੀ ਮਿੱਟੀ, ਅੱਜ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਗੱਲ ਕਰੇ, ਪੰਛੀ ਜਾਗਣ ਪਰ ਫੈਲਾਉਣ ਜਦ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਗੱਲ ਕਰੇ।" ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਜਦ ਮਿੱਟੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਹੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਿੱਟੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੁਸਤ, ਤਿੱਖੀ, ਵਿਅੰਗਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਟੌਟੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ ਕਲਾ

ਉਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੇ ਦੇ 'ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੁੱਲ' ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੇਰੇ ਪੇਂਡੂ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਕਰਿਪਟ ਮੈਂ 'ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ' ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਟੀਮ ਵਲੋਂ ਇਹ ਨਾਟਕ 1973 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਗਏ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਡਰਾਮਾ ਫੈਸਟੀਵਲ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀਵਿਊ ਵੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਆਏ। 'ਲਿੰਕ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਵਾਈ ਕਾਲਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਹੀਵਿਊ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੱਛਾਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਐਡੀਟਿੰਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਦਰਸ਼ਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਦਰਸ਼ਕ ਹਾਲੀ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੜਾ ਕੁਝ ਏਧਰ ਉਧਰ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਜਾਂ ਨਨਾਣ ਨਾਲ ਆਈ ਹੈ, ਦੂਜੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਪੂਛਲ ਹਿਲਾਂਦਾ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਲੋਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪਰ੍ਹੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੂਹ ਅੱਗੇ ਨਾਟਕ ਉਹੀ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੂਰ ਬੋੜ੍ਹੀ ਉਚੀ ਹੋਵੇ, ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੋਵੇ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤਿੱਖੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੀ, ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਖਰ ਵੀ ਬਦਲਿਆ, ਇਕ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੇਲੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੰਦ ਵੀ ਸਕਰਿਪਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਗਾਸੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਪਿਛਲੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬ, ਦਿੱਲੀ, ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਖੱਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਕਰਿਪਟ ਵੀ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ 'ਨਵਾਂ ਜਨਮ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਛਪ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਹ ਨਾਟਕ ਹਨ, ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ' ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਤਕਦੀਰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਬਦਲਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਘੁਮਿਆਰ ਟੱਬਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਟਕਰਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਮਿੱਟੋ ਹੈ ਜੋ ਘੁਮਿਆਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਰਾਮੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਾਥ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੱਤ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਮਿਲਖੀ ਘੁਮਿਆਰ, ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਸ਼ੀਲੋ, ਉਹਦਾ ਪੱਤਰ ਰਾਮਾ, ਸਰਦਾਰ, ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮੰਡਾ

